

רפי וקנין

אילפא ורבי יוחנן : תורה וסחורה שיעור בהגות חינוכית

מוקדש לרב ישראל קליין שליט"א
ברגשי כבוד ויקר

אילפא ורבי יוחנן הוו גרסי באורייטא. דחיקא להו מילתא טובא, אמרי: ניקום וניזיל וניעבד עיסקא, ונקיים בנפשין "אפס כי לא יהיה בך אביון". אזלו אותבי תותי גודא רעיעא. הוו קא כרכי ריפתא. אתו תרי מלאכי השרת, שמעיה רבי יוחנן דאמר חד לחבריה: נישדי עליהו האי גודא ונקטלינהו, שמניחין חיי עולם הבא ועוסקין בחיי שעה! אמר ליה אידך: שבקינהו, דאיכא בהו חד דקיימא ליה שעתא. רבי יוחנן שמע, אילפא לא שמע. אמר ליה רבי יוחנן לאילפא: שמע מר מידי? – אמר ליה: לא. אמר: מדשמעי אנא ואילפא לא שמע. שמע מינה לדידי קיימא לי שעתא. אמר ליה רבי יוחנן: איהדר ואוקי בנפשאי "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ". רבי יוחנן הדר, אילפא לא הדר. עד דאתא אילפא – מליך רבי יוחנן. אמרו לו: אי אתיב מר וגריס לא הוה מליך מר? אזל תלא נפשיה באסקריא דספינתא, אמר: אי איכא דשאל לי במתניתא דרבי חייא ורבי אושעיא ולא פשטינא ליה ממתניתין נפילנא מאסקריא דספינתא וטבענא. אתא ההוא סבא, תנא ליה: האומר תנו שקל לבניי בשבת והן ראויין לתת להם סלע – נותנין להם סלע. ואם אמר אל תתנו להם אלא שקל – אין נותנין להם אלא שקל. אם אמר מתו ירשו אחרים תחתיהם בין שאמר "תנו", בין שאמר "אל תתנו" – אין נותנין להם אלא שקל. – אמר ליה: הא מני – רבי מאיר היא דאמר: מצוה לקיים דברי המת.

[אילפא ורבי יוחנן היו לומדים תורה. נדחק להם הדבר מאוד (דוחק הפרנסה). אמרו: נקום ונלך ונעשה איזה שהוא עסק ונקיים בעצמנו (את הפסוק) "אפס כי לא יהיה בך אביון" (דברים טו, ד) (שלא ניעשה אנו אביונים). הלכו ישבו תחת כותל רעוע והיו אוכלים פת. באו שני מלאכי השרת. שמע רבי יוחנן שאמר אחד לחברו: הבה נשליך עליהם כותל זה ונהרגם לפי שמניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה. אמר לו (המלאך) האחר: הנח להם, יש ביניהם אחד שהשעה עומדת לו (ויבוא להצלחה רבה). רבי יוחנן שמע, אילפא לא שמע. אמר לו רבי יוחנן

לאילפא: האם שמע אדוני דבר? אמר לו: לא. אמר (רבי יוחנן בלבד): כיוון שאני שמעתי ואילפא לא שמע מכאן שלי עומדת השעה. אמר לו רבי יוחנן: אחזור ואקיים בעצמי (את הפסוק): "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (דברים טו, יא). רבי יוחנן חזר (לבית המדרש) אילפא לא חזר (והלך לעסקים). עד ששב אילפא (ממסעותיו) נעשה רבי יוחנן ראש ישיבה. אמרו לו (לאילפא): "אם היה אדוני יושב ולומד (ולא הולך לעסקים) לא היה נעשה ראש ישיבה"?! הלך (אילפא) ותלה עצמו בתורן של ספינה אמר: אם יש אדם שישאל אותי מתוך הברייתא של רבי חייא ורבי אושעיא ולא אפשר לו את הבעיה מתוך משנתנו, אפול מתורן הספינה ואטבע. בא אותו זקן ושנה לו: (אדם העומד למות) ואומר (בצוואתו): "תנו שקל לבניי (בכל) שבוע" והם ראויים (לפי צורכיהם) לתת להם סלע (שני שקלים) נותנים להם סלע (לפי שלא התכוון דווקא לסכום זה שנקב). ואם אמר: "אל תתנו להם אלא שקל" - אין נותנים להם אלא שקל (ולא יותר). אם אמר: "אם) מתו (בניי) יירשו אחרים תחתיהם" (הרי אז) בין שאמר: "תנו" ובין שאמר: "אל תתנו" (שאפילו אמר: "שקל" ולא אמר: "שקל בלבד") אין נותנים להם אלא שקל (ולא יותר, משום שאז ברור שהאב התכוון לתת לבניו קצבה מסוימת בלבד ולא יותר מזה, שהרי הוא רוצה להוריש את יתרת הממון לאחרים). אמר לו (אותו זקן לאילפא: מה משנה זו כשיטת מי היא? אמר לו אילפא זו כשיטת רבי מאיר שאמר: "מצווה לקיים דברי המת") [תענית עב, ע"א].¹

לסיפור זה, כמו לכל סיפור אגדה, אופני קריאה מגוונים, והוא ניתן להבנה במידות שונות של העמקה ומשמעות. מעצם טיבו, לשונו ומבנהו, הסיפור מותיר בידי הקורא את מלאכת הפירוש, מלאכה שיש עמה גם סכנות של הפלגה ודמיון.

ה"קריאה הפסיכולוגית" המוצעת להלן היא קריאה מפרשת, ולכן היא עלולה לגלוש אל עבר הדרשנות הסובייקטיבית, ובכל זאת אי אפשר בלעדיה. ללא רגישות פסיכולוגית עלולים אנו להחמיץ חלק ממסריו – אולי החשובים שבהם – ואפשר שגם נחטא בהבנתו.²

1 הסיפור מובא כנתינתו בתקליטור השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן ובתרגומו לעברית על פי הרב שטיינזלץ. נוסח מקוצר של הסיפור מובא בכתובות סט, ע"ב, והוא נרמז גם בירושלמי כתובות פ"ו ה"ז.

2 אף שהסיפור שלפנינו נוגע בסוגיית "תורה עם דרך ארץ", נמנעתי מלהיכנס לגופה של סוגיה מורכבת זו, שכן פנים רבות לה. ראשיתה במחלוקת הידועה של רבי שמעון בר יוחאי ורבי ישמעאל (ברכות לה, ע"א-ע"ב) והיא מגעת עד לבית מדרשו של הרב שמשון בן רפאל הירש שטבע את המונח "תורה עם דרך ארץ".

שני תלמידי חכמים

אילפא ורבי יוחנן הם שני תלמידי חכמים שתורתם אומנותם, היושבים כל ימיהם בבית המדרש ועוסקים בתורה, וכמו כל יושבי בית המדרש, חייהם הם חיים של דוחק ומחסור. כשגבר עליהם דוחקם מחליטים השניים לעזוב את חיי בית המדרש ולפרוש לחיי עסקים. "אמרו: נעמוד ונלך ונעשה איזה שהוא עסק ונקיים בעצמנו [את הפסוק] 'אפס כי לא יהיה בך אביון' (דברים טו, ד)". הם קוראים פסוק זה לא כפשוטו אלא כמצווה – האדם מצווה לשמור את עצמו שלא יבוא לידי עניות, והם כאומרים: 'עד כמה עוד נצטער בחיים דחוקים אלו? האם לא הגיע הזמן לעשות לביתנו!'. ניתן לשמוע כאן הד לרחשי לבו של כל תלמיד החובש את ספסלי בית המדרש ונתון במאבק פנימי בין הבחירה בחיים של לימוד תורה, שהם חיים של דוחק ומחסור, לבין היציאה לחיי עבודה שהם חיי רווחה – "חיי עולם" כנגד "חיי שעה". יש שמגיעה שעה וכוחותיו של אדם אינם עומדים לו כנגד הלחצים הפנימיים והחיצוניים שהוא נתון בהם, והוא קם ועושה מעשה.³ כזו הייתה שעתם של אילפא ורבי יוחנן, והם מקבלים החלטה להמיר את חיי בית המדרש בחיי העסקים.

עד כמה הייתה החלטה גורלית זו קשה עליהם יעיד הצורך להזדקק לפסוק שיתמוך בהחלטתם. לכאורה מה צורך יש בפסוק? והלא סיבת המעשה וטעמו מבוארים היטב – "דחיקא להו מילתא טובא" [דחק להם הדבר מאוד]. איש אינו מצפה מתלמידי חכמים לסבול חרפת רעב בשל תלמודם! נראה לי, שהבאת פסוק התלוש מהקשרו וקריאתו שלא כפשוטו יכולים להתפרש כניסיון לתרץ את המעשה או כהתנצלות. זו תופעה פסיכולוגית ידועה – "רציונליזציה" (rationalization) – ומשמעה: ניסיון לתת הסבר הגיוני למעשה כדי לשכך את הרגשות הקשים הנובעים מההכרה שמעשה זה מנוגד לצו המצפון. הם נתלים בפסוק שמשמעו ברכה, ודורשים אותו מצווה, ובכך הם כמו מחליפים מצווה במצווה ומשקיטים את מצפונם.

דיון נרחב בסוגיה זו ימצא הקורא בקובץ המאמרים ממלכת כהנים וגוי קדוש, בעריכתו של הרב יהודה שביב, ירושלים תשנ"ז.

3 תמונה כזאת מצטיירת גם בסיפור על רבי שמעון בן חלפתא (רות רבה, ג, ד). ראו על כך בספרי: אגדה של חינוך – קריאה פסיכולוגית חינוכית בסיפורי האגדה והמדרש, ירושלים תשס"ח, עמ' 63–76.

ביציאתם מבית המדרש הם עוברים את המחיצה המבדלת בין שני עולמות; בית המדרש הוא עולם מוגן המגונן על יושביו, והחוץ הוא עולם רווי בגירויים, בפיתויים ובסכנות. אמנם מבית המדרש הם כבר יצאו אך לעולם העסקים טרם באו, ויציאה זו כבר מעמידה אותם בסכנה – "הלכו, ישבו תחת כותל רעוע והיו אוכלים פת". לימוד התורה שנעשה בעבר בין כתליו המגוננים של בית המדרש מתחלף ל"אכילת פת" הנעשית בצלו של "כותל רעוע". בעצם אכילת הפת אין כל חידוש, הרי זו פעולה הנצרכת לקיומו הפיזי של כל אדם ותלמידי חכמים בכלל זה, אולם ציונה המיוחד נותן לה נוכחות בולטת כאחד מסימניו של עולם העבודה – "קמח" תחת "תורה". זה העולם המקדם את פניהם בצאתם מבית המדרש.

שיחת המלאכים

נראה שמפגשו של רבי יוחנן עם "אכילת הפת" ועם "הכותל הרעוע" ערער משהו בעולמו. הוא אינו בטוח עוד בהחלטתו להמיר את חיי בית המדרש וגם אינו בטוח בנכונותו לשלם את מחירה של המרה זו. ברגע זה הוא שומע שיחה של שני מלאכי השרת.

מה טיבם של מלאכים אלו? אומר מהרש"א: "היינו שני כתות מלאכי השרת המימינים והמשמאילים כמו שכתוב בכמה מקומות, שני מלאכי השרת המלווין לו לאדם, אחד טוב מצד המימינים ואחד רע מצד המשמאילים"⁴. לכל אדם יש "מלאכים" המלווים אותו, מהם טובים ומהם רעים, מהם משמאילים ומהם מימינים. "מלאכים" אלו הם מחשבותיו הפנימיות⁵ של האדם, והן שלו ורק שלו. ולכן "שיחתם" של המלאכים "נשמעת" רק לרבי יוחנן. הוא קשוב למהלך בקרבו באותה שעה של "אכילת פת" בצילו של "כותל רעוע" ומחליט לחזור בו ולשוב אל בית המדרש. לעומת רבי יוחנן, אילפא "לא שמע", כי הוא היה שלם עם החלטתו, לא התלבט ולא הסתפק בדבר, ולכן הוא ממשיך בדרכו. היציאה מבית המדרש וההתרחקות ממנו אפשרו להם לראות את המציאות ראייה רחבה ומלאה יותר. רק עתה, כשעומדות לפניהם שתי הדרכים, דרך התורה

4 בחידושי אגדות על אתר.

5 אדמיאל קוסמן, מסכת גברים: רב והקצב ועוד סיפורים, ירושלים 2002, עמ' 124. ראו גם דברי רבי מרדכי יוסף מאיזביצא ודברי תלמידו רבי צדוק הכהן מלובלין המובאים שם, עמ' 174.

ודרך הסחורה, הם יכולים לבצע מהלך של בחירה, והם בוחרים איש-איש את דרכו. איש מהם אינו מנסה לשכנע את זולתו בצדקת דרכו. הפרידה השקטה שבה נפרדו השניים מבטאת את הלגיטימיות של כל החלטה ואת הכבוד שרחשו זה לבחירתו של זה.

זוהי גם הסיבה שאין רבי יוחנן גולה את אוזנו של אילפא באשר לתוכן הדברים ששמע. הוא אינו מנסה לכפות את הרהוריו ומחשבותיו על חברו, וגם אילפא אינו מבקש לדעת את אשר "שמע" רבי יוחנן – איש-איש ומחשבותיו, איש-איש והרהוריו, איש איש ודרכו. רבי יוחנן לדרכו, דרך התורה, ואילפא לדרכו, דרך העסקים. זה לחממה של בית המדרש, הבטוחה והיציבה, וזה לספינה המיטלטלת בים, חשופה לסערות ולסכנות. רבי יוחנן מחליט לחזור אל בית המדרש תוך נכונות לשלם את מחיר הדוחק והמחסור. אילפא מחליט להמשיך בדרכו, דרך העסקים והרווחים. זה לתורה וזה לסחורה, זה ל"חיי עולם" וזה ל"חיי שעה".

הלכה ואגדה

כאשר חזר אילפא ממסעותיו העסקיים במרחבי הים, קיבלה את פניו הידיעה שחברו, רבי יוחנן, מונה לראש ישיבה. לידיעה זו מצטרפים דברי קנטור מפיהם של אנשי המקום: "אי אתיב מר וגריס לא היה מליך מר?!" [אם היה אדוני יושב ולומד לא היה נעשה ראש ישיבה? !] לשמע הדברים הללו "אזל תלא נפשיה באסקריא דספינתא" [הלך ותלה עצמו בתורן של ספינה].

זו תגובה חריפה המלמדת שהדברים חרו לו מאוד. את המעשה התמוה הזה פירש רבי יוסף חיים בן אליהו מבגדאד: "תלה עצמו בנס הספינה לרמוז – גם עתה הוא מוכן וראוי להיות ראש ישיבה, שבהליכתו לסחורה לא נתמעטה השגתו בתורה".⁶ כלומר, מלב-לבה של הספינה המיטלטלת בים והחשופה לסכנות ולפגעים, מלב לבו של עולם העסקים ומהמקום המסמל יותר מכל את הסיכונים שעולם זה כרוך בהם, מבקש אילפא להוכיח שטעות בידם, ושכל זמן עיסוקו בסחורה לא מנע עצמו מתורה. ועוד הוא אומר כמשיב מלחמה שעה, דברי קנטור תחת קנטור: "אי איכא דשאל ליה... ולא פשטינא ליה... נפילנא מאסקריא דספינתא

וטבענא" [אם ישאלני איש דבר הלכה ולא אדע להשיבו, אפיל עצמי מתורן הספינה ואטבע בים]. אכן הימור מסוכן הוא זה! אפשר שהוא בא ללמד עד כמה היה אילפא בטוח בכוחו בתורה, כפי שזה מתגלה בידע הלמדני שהפגין בפניהם, המעיד כמאה עדים שהוא "מעולם לא הניח 'חיי עולם' בשעה שעסק ב'חיי שעה'".⁷ אפשר גם שזה בא לומר שבעוד שסם החיים של רבי יוחנן הוא תורה ורק תורה, לאילפא סם החיים הוא תורה וסחורה המחוברות יחדיו. אילפא יוצא באופן נחרץ נגד התפיסה המפרידה הפרדה מוחלטת בין תורה לסחורה והרואה את עולם העסקים כניגודו של עולם התורה.⁸

ראוי לציין שאת המבחן לאילפא לא "אנשי המקום" עורכים, כי הם "אנשי המקום" של רבי יוחנן אשר אינו מכיר בקיומה של דרך אחרת פרט "לתורה ורק תורה", ומבחינתו לא תיתכן כלל האפשרות האחרת שאותה מבקש אילפא להוכיח. לכן "ההוא סבא" עורך את המבחן ומציג את השאלה. רק מי שמניח שתיתכן גם דרך אחרת יכול להיענות לאתגר שהציב אילפא.

מי הוא "ההוא סבא"? בעלי התוספות אומרים: "כל מקום שהוא מזכיר ההוא סבא – הוא אליהו" (חולין ו, ע"א).

אילפא שומע כאן את "קולו של אליהו" כשם שרבי יוחנן שמע קודם לכן את "קולם של המלאכים", איש-איש והקולות הנשמעים לו. נראה ש"שיחתו" של אילפא עם "ההוא סבא" אינה אלא עיצוב חיצוני של דיבורו הפנימי; זהו דין ודברים של האיש עם עצמו; הוא השואל והוא המשיב.

אילפא מבקש להפגין את כוחו בלימוד תורה על ידי הבאת מקור משנאי לברייטא. מה כוח יש בדבר זה המעיד לכל היותר על בקיאות? והלא ביקש הוא להראות שכוחו בתורה לא נגרע בשל סחורה!?

כידוע, ברייתא היא קובץ תנאי שלא נכלל במשנה שכינס וערך רבי יהודה הנשיא, זוהי משנה שנשארה "בחוף". אילפא מראה את כוחו בהכנסתו של מי שנותר "בחוף" אל תוככי הבית פנימה, אל המשנה. דבר זה הוא בבואה של מצבו. הוא האיש שבחר בחיים מחוץ לכותלי בית

7 יונה פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, תל-אביב תשמ"א, עמ' 90.

8 זהו "הקדק באחדות" שעליו כתב הרב ד"ר אליהו זיני במאמרו בתוך: יהודה שביב (עורך), ממלכת כהנים וגוי קדוש (עמ' 68–85), ירושלים תשנ"ז.

המדרש, והוא נאבק על זכותו להשתייך אליו, לא מבחינה פיזית אלא לימודית, הוא מבקש לחבר את עולם החוץ עם עולם הפנים. כלומר, ברייתא גם כשהיא בחוץ – משנה היא! תלמיד חכם גם שהוא סוחר – תלמיד חכם הוא!

נראה שגם בתוכנה ההלכתית של הברייתא משתקף משהו ממצבו האישי של אילפא:

האומר: 'תנו שקל לבניי בשבת' והן ראויין לתת להם סלע, נותנין להם סלע. ואם אמר: 'אל תתנו להם אלא שקל' – אין נותנין להם אלא שקל. אם אמר: 'אם מתו (בניי) ירשו אחרים תחתיהם' – בין שאמר 'תנו' ובין שאמר 'אל תתנו', אין נותנין להם אלא שקל.

פירוש: אדם העומד למות ומצווה לממונים על רכושו "תנו שקל לבניי בכל שבוע", והבנים ראויים לפי צורכיהם לשני שקלים – נותנים להם שני שקלים, לפי שכוונת האב היא שיתנו לבנים כדי פרנסתם. אבל אם אמר "אל תתנו להם אלא שקל" – אין נותנים להם אלא שקל ולא יותר. אילפא אומר שהמקור המשנאי להלכה זו הוא שיטת רבי מאיר, האומר "מצווה לקיים דברי המת" (כתובות ע, ע"א). כלומר מצווה לרדת לסוף דעתו של אדם כי כך מתקיימים דבריו.

אם כוונת האב הייתה שיתנו לבניו כדי פרנסתם, מדוע אמר: "תנו להם שקל" ולא אמר "תנו להם סלע" (=שני שקלים)? אומר רש"י: "כדי לזרזן במשא ומתן וכדי שיטרחו וילמדו דרך ארץ וירוויחו". דברים אלו מותחים קו ישר בין ההלכה לאגדה שבסוגייתנו, ומעמידים את ההלכה כמפתח להבנת האגדה, שהרי הציר שעליו נסב סיפורנו הוא סוגיית תורה ודרך-ארץ. האם וכיצד מתקיימים יחדיו שני עניינים אלו – תורה וסחורה – שהם צורכי קיומו של אדם ובלעדיהם אין לו חיים.

תורה עם דרך-ארץ

הדגם המוצע על ידי רבי יוחנן הוא שסחורה היא צרתה של תורה, עמדה שהוא מבטא בשלושה מקומות נוספים:

א. את הפסוק "ולא מעבר לים היא לאמר מי יעבר לנו אל עבר הים ויקחנה לנו וישמיענה אתה ונעשנה" (דברים ל, יד) מפרש רבי יוחנן "התורה לא תמצא לא בסחרנים ולא בתגרנים" (עירובין נה, ע"א).

- ב. לשאלה "איזהו תלמיד חכם?" משיב רבי אבהו בשם רבי יוחנן: "כל שהוא מבטל עסקיו מפני משנתו" (קהלת רבה, פרשה ז).
- ג. מסופר עליו שהיו לו נכסים מרובים שירש מאבותיו והם לא נתקיימו בידו – הוא מכר את כולם כדי להתפנות ללימוד תורה.⁹ כלומר, רבי יוחנן לא ידע – או לא רצה – לקיים יחדיו נכסים רוחניים וחומריים. כנגדו מבקש אילפא להציג דגם של שילוב בין תורה וסחורה. "אילפא היה סמל של תלמיד חכם-סוחר".¹⁰ מסופר שחכמים היו לומדים תורה מתוך פנקסו של אילפא.¹¹ נראה כי בפנקסו של סוחר זה היו רשומים חשבונותיו העסקיים בצד חידושי התורה שהעלה בלימודו. שילוב זה מתבטא גם במדרש שמו של האיש: "אילפא", שפירושו האחד – למידה ופירושו האחר – ספינה.¹² תורה וסחורה נתקיימו בידו, וכל השנים שבהן עסק בסחורה לא מנע עצמו מתורה והוא התגדל בזאת ובזאת.
- אנשי המקום הם מייצגיה של תפיסה הגורסת שאדם הבוחר לעסוק בסחורה מחמיץ את עולם התורה ומדיר עצמו מעולם בית המדרש. אילפא מבקש לטעון בכל תוקף שלא היא! גם לו "עמדה השעה", ובד בבד עם הצלחתו בסחורה ראה ברכה גם בתורה.

9 שמות רבה מז, ה; ויקרא רבה ל, א; שיר השירים רבה, פרשה ח.

10 הרב ראובן מרגליות, מרגליות הים, מסכת סנהדרין, חלק א, ירושלים תשל"ז, בהקדמה. דבר זה אפשר לומר על הרב מרגליות עצמו שהיה, כידוע, תלמיד חכם, והיה בראשית דרכו סוחר.

11 מנחות ע, ע"א; ירושלמי, מעשרות פ"ב ה"ד.

12 רבי יוסף חיים, בניהו, ירושלים תש"מ, עמ' קט.